

ТИПИ ПОВЕДІНКИ, ЩО ПРОВОКУЮТЬ СИТУАЦІЇ КОНФЛІКТУ ІЗ ЗАКОНОМ

Клочко О. О.,

кандидат педагогічних наук,

старший викладач кафедри соціальної роботи

і менеджменту соціокультурної діяльності

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ORCID ID: 0000-0002-9799-1618

У статті досліджено й уточнено різні підходи до класифікації типів поведінки, що провокують виникнення ситуацій конфлікту із законом. Проаналізовано проблемне коло щодо визначення термінології, особливостей, видів та типів поведінки, що провокують виникнення ситуацій конфлікту із законом, що представлено у наукових доробках педагогів, психологів, правознавців, кримінологів, соціологів. Розгляд різних класифікацій такої поведінки здійснено з урахуванням міждисциплінарного підходу.

У дослідженні уточнено сутнісні характеристики категорії «неповнолітні, які перебувають у конфлікті із законом». У статті визначено, що таку категорію формують особи віком від 14 до 18 років, які скоїли правопорушення (злочини) і (або) перебувають на профілактичному обліку у відділі (секторі) ювенальної юстиції, або відбувають покарання за вироком суду (пов'язане з позбавленням волі чи ж альтернативне покарання). Визначено, що головною передумовою виникнення ситуацій конфлікту із законом є формування важковихованості.

У статті проаналізовано різні класифікаційні підходи до розрізнення типів поведінки, що провокують виникнення ситуацій конфлікту із законом. В основі цих класифікацій лежать такі параметри, як: основи видів поведінки; соціально-психологічний аспект; несприйняття педагогічних впливів; характер особистісних деформацій; тип криміналізації особистості; ситуативність і повторювальність протиправних дій; ознаки формування кримінальної особистості; детермінація поведінки; структура особистості; спрямованість поведінки як афективні реакції; деструктивність мотивів поведінки.

Доведено, що знання і володіння типологічними і видовими ознаками поведінки неповнолітніх, що провокує виникнення ситуацій конфлікту із законом, є важливим теоретико-методологічним підґрунтям організації ефективної соціально-правової допомоги і надання якісного комплексу соціальних послуг таким неповнолітнім.

Ключові слова: неповнолітні, ситуації конфлікту із законом, поведінка, класифікація, важковихованість.

Постановка проблеми. Упровадження ефективної соціально-правової допомоги особам, які перебувають у конфлікті із законом, неможливе без формування відповідних прикладних компетентностей. На нашу думку, такими компетентностями повинні бути вивчення організаційно-правових основ дослідження ситуацій конфлікту із законом; психолого-педагогічних передумов виникнення ситуацій конфлікту із законом; основних форм та технологій соціально-правової допомоги неповнолітнім, які перебувають у конфлікті із законом. Окрім цього, особливої ваги набувають практичні компетентності: уміння вести випадок; добирати систему технологічного апарату ведення соціально-правової допомоги з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом; планувати та організувати соціально-правову роботу з різними категоріями неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом; налагоджувати взаємодію і партнерство з організаціями, що здійснюють відповідну професійну діяльність. Однак реалізація зазначених компетентностей на практиці стане дієвою за умови детального розуміння теоретико-методологічних основ, визначення категоріальних показників і уточнення сутнісних характеристик поведінки, зокрема її типів, що провокують ситуації конфлікту із законом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення проблемного кола щодо визначення термінології, особливостей, видів та типів поведінки, що провокують ситуації конфлікту із законом, здійснено у наукових доробках багатьох вітчизняних педагогів, психологів, правознавців, кримінологів, соціологів (Є. Змановська, В. Корнещук, Н. Максимова, В. Моргун, К. Седих та ін.), що мають

концептуальне значення щодо розуміння сутності такої поведінки. Однак, беручи до уваги стан, динаміку, реформаційні процеси та особливості ведення соціально-правової допомоги з означеною групою клієнтів, стверджуємо, що вона потребує теоретико-методологічного уточнення і належної конкретизації перспектив розвитку.

Мета статті полягає в аналізі й уточненні різних класифікаційних підходів щодо трактування типів поведінки, що провокують ситуації конфлікту із законом, з урахуванням міждисциплінарного підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У форматі організації соціально-правової роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом, потребує з'ясування й уточнення сутнісних характеристик означена категорія. Отже, встановлено, що до категорії «неповнолітні, які перебувають у конфлікті із законом» відносимо осіб віком від 14 до 18 років, які скоїли правопорушення і (або) перебувають на профілактичному обліку у відділі (секторі) ювенальної юстиції, або відбувають покарання за вироком суду (пов'язане з позбавленням волі чи ж альтернативне покарання) [7]. Однак в окремих випадках, передбачених кримінально-процесуальним кодексом України, таке вікове розмежування може бути подовжено до 21 року, за умови залишення у виховній колонії особи до досягнення нею цього віку.

У дослідженні наведемо найбільш повну, на авторську думку, класифікацію неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом. Отже, серед неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, виокремлюють такі категорії: неповнолітні, які поставлені на профілактичний облік у секторах ювенальної превенції (раніше – кримінальної міліції у справах дітей); неповнолітні, які поставлені на облік у відділах із питань пробації (раніше – кримінально-виконавчої інспекції), тобто засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, або звільнені від відбування покарань із випробуванням або умовно-достроково; неповнолітні, ув'язнені у слідчому ізоляторі; неповнолітні, які відбувають покарання, пов'язане з позбавленням волі в установах виконання покарань (виховних колоніях, виправних центрах, арештних домах); неповнолітні, що відбули покарання і повернулися з місць позбавлення волі [4; 5; 7].

Багатовекторність наукових підходів у питаннях дослідження сутнісних характеристик проблеми поведінки, що провокує ситуації конфлікту із законом, виокремлення різних критеріальних особливостей, що слугують основою для класифікування таких осіб, сприяє обґрунтуванню певної кількості класифікаційних підходів щодо осіб, які перебувають у конфлікті із законом. Окрім цього, проблема класифікації різних типів поведінки, що провокують ситуації конфлікту із законом, має ще й міждисциплінарний характер.

Зазначимо, що головною передумовою виникнення ситуацій конфлікту із законом є формування такого соціально-педагогічного і правового поняття, як «важковиховуваність». Важковиховувана дитина – це дитина, у виховній роботі з якою вихователі відчують певні труднощі, викликані тим, що така дитина виявляє несприйнятливості до традиційних педагогічних впливів внаслідок різних причин і характеризується відхиленнями у поведінці, психіці та особистісному розвитку взагалі, що зумовлює потребу у спеціальному корекційно-виховному впливі [1].

Аналіз різних типів поведінки, що провокують ситуації конфлікту із законом, урахує розгляд найпоширеніших типологій важковиховуваних дітей. У навчально-методичному посібнику «Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація» [1] наведено збірну класифікацію типів та рівнів важковиховуваності, що являють собою достатню теоретико-методичну цінність у питаннях класифікації типів означеної поведінки.

Групи «важких» дітей (за результатами досліджень авторського колективу навчально-методичного посібника «Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація»):

Першу групу становлять ті діти, у яких відсутні необхідні моральні принципи і значно занижена самооцінка вчинків і діяльності. До неї входять в основному бездоглядні діти, але всі вони здатні до правильної вибіркової поведінки.

До другої групи належать діти, моральний розвиток яких має більше відхилень, ніж у дітей із першої групи. Відхилення проявляються у соціальній орієнтації особистості, яка отримує все більшу антисоціальну спрямованість. Вихованці не відчують докорів сумління за свою антисоціальну поведінку. До цієї групи включають педагогічно занедбаних підлітків і неповнолітніх правопорушників. Але вони теж певною мірою спроможні до правильної вибіркової поведінки.

До третьої групи входять ті діти, які є нездатними до правильної (позитивної) поведінки. Антисоціальна поведінка для них стає звичним, щоденним явищем, ось чому вони здебільшого уже не можуть дати правильну оцінку скоєному. Цю групу становлять неповнолітні злочинці.

До четвертої групи авторський колектив відносить дітей із психічними аномальними відхиленнями в розвитку, які потребують індивідуального підходу з боку педагога і лікаря [1].

І. Невський розподіляє важких підлітків на типи, поклавши за основу види їхньої поведінки:

педагогічно занедбані (до цієї групи відносять учнів, які не встигають у навчанні і порушують дисципліну); соціально занедбані (це, головним чином, пасивні та активні дезорганізатори); правопорушники (цей тип включає підлітків-волоцюг (безпритульних і бездоглядних), хуліганів і злодіїв); підлітки, які відхиляються від норми через стан здоров'я (психічно нестійкі та з психічними і соматичними захворюваннями).

Зазначимо, що соціально-психологічний аспект поведінки, що відхиляється, знайшов віддзеркалення у класифікації І. Невського. Ним виділено такі групи «важких» підлітків: 1-а група – позитивно орієнтовані, але нестійкі, легко підпадають під певний негативний вплив; 2-а група – старанні, але нерозвинені діти, які хронічно відстають від однолітків у навчанні; 3-я група – пасивні, безініціативні, ледачі; 4-а група – неорганізовані, незібрані, з нестійкою увагою, рухливі, розгальмовані; 5-а група – недисципліновані, неслухняні, грубі, активні дезорганізатори, порушники дисципліни, які негативно впливають на однолітків; 6-а група – зіпсовані неправильним вихованням, негативним прикладом батьків, із важким характером; 7-а група – імпульсивні, з нестійким, часто змінюваним настроєм, дисгармонійні [1].

Вітчизняний експерт у галузі соціальної психології та конфліктології Н. Максимова встановила типологію важковиховуваних дітей, за якою:

1. Перший тип – педагогічна занедбаність, що виникає як наслідок виховання за типом гіпоопіки. Цей тип важковиховуваності легко розрізнити вже за зовнішнім виглядом дітей: занедбані, неохайно одягнуті, часто в стоптаному (і навіть порваному) взутті, вони відразу справляють враження дітей, яким батьки приділяють мало уваги. Особливо помітні ці зовнішні прояви у дітей молодшого шкільного віку. Зазвичай ці діти походять із неблагополучних або неповних сімей, де основним фактором виховання є негативний життєвий досвід. Стіжка неуспішність у навчанні формує у педагогічно занедбаній дитині мотивацію уникання, невпевненість у собі, низький рівень самоповаги. Спілкуючись з однокласниками, така дитина частіше за все не знаходить задоволення.

2. Другий тип дітей із соціально дезадаптивною поведінкою чинить опір педагогічним впливам внаслідок порушення вищої нервової діяльності. Це насамперед діти, для яких властиві відхилення в емоційних і вольових процесах, аномалії в розвитку характеру (акцентуації характеру, що за повної збереженості інтелекту зумовлює значні труднощі у спілкуванні, навчальній і трудовій діяльності).

3. Третій тип – ситуативна важковиховуваність – діти чинять опір впливу вчителів та батьків, що зумовлений невмілими виховними діями останніх.

4. Четвертий тип – власне важковиховуваність – це діти, у структурі особистості яких з'явилися негативні новоутворення, що спричиняють соціально дезадаптивну поведінку (феномен «смилового бар'єру», феномен «афекту неадекватності», феномен схильності до адиктивної і делінквентної поведінки) [1].

На думку В. Ковальова, систематика правопорушень повинна відзначатися: 1) з т.з. соціально-психологічного підходу (антидисциплінарна, антисуспільна, протиправна поведінка); 2) з т.з. клініко-психопатологічного підходу (непатологічні та патологічні форми поведінки); 3) з т.з. особистісно-динамічного підходу (реакції, розвиток, стани) [3].

Заслуговує на увагу спільна позиція А. Долгової, О. Горбатовської, В. Шумілкіна та інших щодо визначення типології правопорушників:

1) ситуативний тип – незначні прояви негативної поведінки, вирішальний вплив ситуації, що виникає за провини індивіда; стиль життя таких неповнолітніх характеризується боротьбою позитивних і негативних впливів;

2) ситуативно-криміногенний – порушення моральних вимог і норм, правопорушення незлочинного характеру і сам злочин зумовлені несприятливою ситуацією; злочинна поведінка може і не відповідати планам особи, бути з її точки зору ексцесом; такі неповнолітні скоюють злочинні дії, як правило, у складі групи однолітків, у стані алкогольного сп'яніння, не є ініціаторами правопорушення;

3) послідовно-криміногенний – криміногенний «внесок» особистості неповнолітнього у злочинну поведінку під час взаємодії із соціальним середовищем є вирішальним, злочинні дії стають наслідком звичного способу життя, що зумовлюються специфічними поглядами, установками і цінностями особистості неповнолітнього [3].

На предметну увагу заслуговує позиція С. Познишева, який пропонує авторську ієрархічну типологію злочинців:

1. Екзогенний (підтипи не виділені).

2. Ендогенний: імпульсивні, які діляться на а) обмежено-імпульсивних (зухвало самолюбиві; жадібні до прикрас, карт, п'яних гулянок і наркотиків; статеві злочинці); б) тих, хто має стійкі нахили до паразитичного способу життя; емоційні, які діляться на альтруїстів (тип відомого кіногероя Деточкна; «Робін Гуд»; злочини в ім'я особистого блага чи блага рідних (крадіжки на медпрепарати – *авт.*); антиальтруїстичні (керуються почуттям злоби, помсти, ревнощів тощо); корисно-розсудливі, які

поділяються на а) кар'єристів; б) злочинців проти сім'ї; в) економічних злочинців; ідейні злочинці; резонери (прикриваються ідеями заради власних меркантильних цілей); моральні психастеніки (морально нестійкі люди).

До злочинних способів дії С. Познишев С. відносить: приховано-хижацькі (крадіжка, розтрата тощо); шахрайські (неправда, обман); насильницькі (загроза, фізичний примус); образливі (наруга, знущання тощо) [2].

Характерні ознаки формування кримінальної особистості (за М. Костицьким): формування в умовах інтенсивного протиправного й аморального впливу, спостереження протиправних дій, які вчиняються членами сім'ї, групою ровесників; наявність системи аморальних вчинків та правопорушень різного роду, які повторюються навіть після застосування карних заходів; певне відчуження такої особистості від соціального середовища та її ціннісно-нормативної системи, яке проявляється у фактичному або психологічному відключенні від джерел інтенсивного позитивного впливу, в замиканні у колі осіб із подібними поглядами і поведінкою; викривлена соціалізація особистості, яка формує у ній якості, відповідні деформованому в моральному і правовому сенсі середовищу; зняття штучної небезпеки, страху, ганьби від можливої чи реальної кримінальної, адміністративної, моральної відповідальності; активність у ситуації скоєння злочину залежно від типу особистості та провокування до створення конфліктної ситуації [2].

Класифікація делінквентних проявів на основі детермінації поведінки: 1) ситуативний правопорушник, протиправні дії якого переважно спровоковані ситуацією; 2) субкультурний правопорушник, який ідентифікує себе із груповими антисоціальними цінностями; 3) невротичний правопорушник, асоціальні дії якого виступають наслідком інтрапсихічного конфлікту і тривоги; 4) «органічний» правопорушник, який здійснює протиправні дії внаслідок мозкових ушкоджень із домінуванням імпульсивності, інтелектуальної недостатності тощо; 5) психотичний правопорушник, який здійснює делікти внаслідок тяжкого психічного розладу; 6) антисоціальний правопорушник, антисуспільні дії якого викликані специфічним поєднанням особистісних рис [6].

Типологія правопорушників відповідно до ситуативності, повторювальності протиправних дій:

1) випадкові правопорушники (загалом законослухняні громадяни, які вчинили протиправні вчинки несвідомо або під впливом екстремальних для них обставин, у них спостерігаються певні передумови до протиправної поведінки);

2) ситуативні правопорушники (таким правопорушникам властива певна суперечність мотивації протиправної поведінки, правопорушення здійснюються під впливом ситуації чи інших осіб, але не роблять спроби протидії ситуації, а її наслідки використовують у власних цілях);

3) послідовні правопорушники (таким особам властива активна, свідомо протиправна поведінка, свідоме самостійне створення ситуацій протиправної поведінки, самовиправдання) [6].

Дослідники М. Костицький, К. Сєдих, В. Моргун виходять із комплексних типів особистості злочинця. Отже, їхня типологія протиправних особистостей спирається на інваріанти і параметри багатовимірної структури особистості. У результаті В. Моргун сформував класифікацію кримінальних типів на основі багатовимірної теорії особистості. Згідно з такою класифікацією інваріантами структури особистості є: просторово-часові орієнтації; потребо-вольові переживання; змістовна спрямованість особистості; рівні діяльності; форми реалізації діяльності. Так, за просторово-часовими орієнтаціями злочинця розрізняють «ситуативний», стійкий тип «професіонала-рецидивіста», тип «месника» й «ідейного». Потребо-вольові переживання є підставою для типів «мазохіста», «холодно-бездушного», «садиста». Зазначимо, що за змістом спрямованості злочину можна виділити типи «грабіжників», «шахраїв», «гвалтівників», «розпусників», «вандалів», «аутоагресорів». За рівнем освоєння злочинної діяльності – типи «делінквентний» (початківець), «крімінолоїдний» (затятий правопорушник), «лідерсько-ватажковий». За формою злочинної діяльності – типи «золоті руки», навідник-спостерігач (стоїть «на стрьомі»), «балакун-шахрай» (відволікання жертви), «генератор кримінальних ідей» (сам у справі участі не бере) [2, с. 94–96].

А. Лічко деталізує варіанти делінквентної поведінки, що детерміновані агресією, на основі її спрямованості як афективні реакції:

1. Імпунітивний (неагресивний) тип, де агресія розряджається шляхом втечі із психотравмуючої ситуації (втеча з дому, з інтернату).

2. Екстрапунітивний (агресивний) тип, що проявляється у вигляді нападу на інших людей, нанесення їм ушкоджень або у вигляді «зганяння злості» на випадкових особах, а також у вигляді руйнівних дій щодо речей чи предметів, які потрапили «під руку» (вандалізм).

3. Інтрапунітивний (аутоагресивний) тип, що проявляється нанесенням собі ушкоджень або суїцидальними спробами [2].

За типологією В. Моргуна, К. Сєдих деструктивна поведінка особистості має таких вигляд (за авторським уточненням прикладів): 1) спрямованість агресії на доквілля (екоцид) – вандалізм;

знуцання над тваринами; забруднення навколишнього середовища; 2) спрямованість агресії на інших людей (гомоцид) – приниження; погрози; демонстративне залякування; спроби гетеро- та гомосексуального насильства; зазіхання на здоров'я та життя оточення; 3) спрямованість агресії на себе (аутоагресія, суїцид) – різні форми адиктивної поведінки (хімічні, нехімічні, проміжні); відмова від лікування; тілесні ушкодження (самотравмування); шантажування суїцидом (пересуїцид); самогубство (суїцид) [2, с. 100].

Висновки. Зазначимо, що у дослідженні автором уточнено сутнісні характеристики категорії «неповнолітні, які перебувають у конфлікті із законом», а саме: таку категорію формують особи віком від 14 до 18 років (в окремих випадках, передбачених українським законодавством, до 21 року), які скоїли правопорушення (злочини) і (або) перебувають на профілактичному обліку у відділі (секторі) ювенальної юстиції, або відбувають покарання за вироком суду (пов'язане з позбавленням волі чи ж альтернативне покарання). Доведено, що головною передумовою виникнення ситуацій конфлікту із законом є формування важковихованості.

За результатами якісного аналізу різних класифікаційних підходів до розрізнення типів поведінки, що провокують виникнення ситуацій конфлікту із законом, встановлено низку ключових параметрів, що лежать в основі цих класифікацій: основи видів поведінки; соціально-психологічний аспект; несприйняття педагогічних впливів; характер особистісних деформацій; тип криміналізації особистості; ситуативність і повторювальність протиправних дій; ознаки формування кримінальної особистості; детермінація поведінки; структура особистості; спрямованість поведінки як афективні реакції; деструктивність мотивів поведінки.

Знання розглянутих у статті типологічних і видових ознак, глибоке розуміння класифікаційних особливостей поведінки неповнолітніх, що провокують різні ситуації конфлікту із законом, є важливим теоретико-методологічним підґрунтям щодо розуміння їхніх головних потреб, а також необхідним механізмом налагодження ефективної соціально-правової допомоги та надання відповідного комплексу соціальних послуг.

Klochko O. Types of behavior that provoke situations of conflict with the law

The article investigates and clarifies various approaches to the classification of types of behavior that provoke situations of conflict with the law. The problematic circle is analyzed to determine the terminology, characteristics of the types and types of behavior that provoke the emergence of situations of conflict with the law, presented in the scientific developments of teachers, psychologists, lawyers, criminologists, sociologists. Consideration of various classifications of such behavior is carried out taking into account an interdisciplinary approach.

The study clarified the essential characteristics of the category «minors in conflict with the law». The article defines that such a category is formed by persons aged 14 to 18 years who have committed offenses (crimes) and / or are registered in the department (sector) of juvenile justice, or are serving a sentence by a court sentence (associated with imprisonment or alternative punishment). It has been determined that the main prerequisite for the emergence of situations of conflict with the law is the formation of educational difficulties.

The article analyzes various classification approaches to distinguishing between types of behavior that provoke situations of conflict with the law. These classifications are based on the following parameters: the basis of types of behavior; socio-psychological aspect; rejection of pedagogical influences; the nature of personal deformities; type of personality criminalization; situationality and repetition of illegal actions; signs of the formation of a criminal personality; determination of behavior; personality structure; orientation of behavior as affective reactions; destructiveness of the motives of behavior.

It is proved that knowledge and possession of typological and specific characteristics of the behavior of minors, which provokes the emergence of situations of conflict with the law, is an important theoretical and methodological basis for organizing effective social and legal assistance and providing a high-quality complex of social services to such minors.

Key words: inconsistent, situations of conflict with the law, behavior, classification, importance.

Література:

1. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація : навчально-методичний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів / [за ред. О. М. Полякової]. Суми : «Університетська книга», 2009. 346 с.
2. Делінквентний підліток : навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів / К. В. Седих, В. М. Моргун / [2-е вид., доп.]. К. : Видавничий Дім «Слово». 2015. 272 с.
3. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющего поведения) : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / 3-е изд., испр. и доп. М. : «Академия», 2006. 288 с.
4. Клочко О.О. Дефініція поняття «ситуація конфлікту із законом». *Актуальні дослідження в соціальній сфері* : матеріали дванадцятої міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 листопада 2018р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2018. С. 97–99.
5. Клочко О.О. Інституційні можливості процесу надання соціальних послуг неповнолітнім, які перебувають у конфлікті із законом, у громаді. *Технології соціальної роботи і соціальної допомоги в умовах трансформаційного періоду* : навчально-методичний посібник / [за заг. ред. А. О. Полянничко, А. В. Кирилюк]. Суми : ФОП Цюма С. П., 2020. С. 196–223.
6. Корнещук В.В. Волошина М.О. Профілактично-корекційна робота з підлітками девіантної поведінки : навчальний посібник до тренінг-курсу. Одеса : «Видавець Букаєв Вадим Вікторович», 2015. 130 с.
7. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посібник у 2-х ч.; Ч.2 / А.В. Аносова, О.В. Безпалько, Т.П. Цюман та ін. / [за заг. ред.: Т.В. Журавель, З. П. Кияниці]. К. : «ОБНОВА КОМПАНІ», 2017. 252 с.